

UDK: 329.1(497.5) »1941/1945«
949.75 »1941/1945«
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 1. 12. 1995.

Hrvatska seljačka stranka u ratu 1941.–1945.

ZDENKO RADELIĆ

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Rad prikazuje osnovne smjernice, politiku i stanje u HSS-u u vrijeme NDH. Autor obrađuje najvažnija pitanja iz povijesti ratnog HSS-a: odvajanje proustaškog krila od stranke, aktivnosti vodstva oko inž. Augusta Košutića, odnos prema partizanskom pokretu, odnos prema Sporazumu Tito-Šubašić, položaj HSS-a potkraj rata te odlazak u emigraciju dijela stranačkih dužnosnika i vođe HSS-a Mačeka.

Uvod

Hrvatska seljačka stranka (HSS) *Sporazumom Cvetković-Maček* od 26. kolovoza 1939. godine učinila je značajan korak u ostvarivanju autonomnosti Hrvatske u Kraljevini Jugoslaviji. Stvaranje Banovine Hrvatske značio je kraj političke faze u kojoj su srpske političke snage pokušavale svesti hrvatsko pitanje na pitanje općih demokratskih prava i unutarnjeg ustavnog uređenja izbjegavajući rješavati nacionalna pitanja u Jugoslaviji. *Sporazum*, kako ga je tumačio HSS, bio je uvod u konačno rješenje hrvatskog pitanja. Međutim, osim neriješenih teritorijalnih pitanja i načina financiranja Banovine Hrvatske, HSS se suočavao i s nezadovoljnim Srbima u Banovini Hrvatskoj i zahtjevima za stvaranjem posebne srpske jedinice. U političkim se sukobima HSS mogao nasloniti samo na Samostalnu demokratsku stranku, partnera iz Seljačko-demokratske koalicije, čija je stvarna snaga u suprotstavljanju velikosrpskom pokretu i strankama koje su ga politički uobličavale bila upitna. Osim toga, odlučan protivnik politike pregovora i kompromisa bila je ustaška grupacija. Osudila je HSS za izdaju nacionalnih interesa i zahtijevala potpunu samostalnost Hrvatske imajući na umu oslonac na sile Osovine. I pojačano komunističko djelovanje, učinilo je banovinske vlasti nervoznim. Vlast je poduzimala oštre korake spram oporbe kako bi prijetnje svela na što manju moguću mjeru.

Vlada Cvetković-Maček je nakon napada Njemačke na Poljsku proglasila politiku neutralnosti. Pritisak sila Osovine, ratni zapetljaji u Grčkoj, proširenje Trojnog pakta Mađarskom, Rumunjskom i Bugarskom rezultirali su pristupanjem Jugoslavije Trojnom paktu. Napustivši politiku neutralnosti, prihvatila je

politiku nezaraćenosti.¹ Tada je i definirana politika HSS-a spram rata, koju je Maček iskazao riječima da to nije rat malih, nego velikih. Puč od 27. ožujka 1941. godine izvele su snage inspirirane od Velike Britanije, koje su bile suprotstavljene i Trojnom paktu ali i *Sporazumu*. Međutim, vojna nepripremljenost prisilila ih je na kompromise i s Trojnim paktom i s HSS-om, pa je Banovina Hrvatska nakon puča formalno čak i ojačala proširenjem kompetencija nad policijom i oružništvom. Zaokruženjem državnih poslova u svojim rukama HSS je namjeravao tih dana raspustiti paravojne postrojbe svoje Zaštite.²

Kako bi ostvarila svoje planove neutralizacije opasnosti na jugoistoku Europe, njemačka je diplomacija poduzela korake i u Hrvatskoj. Uoči napada Njemačke na Jugoslaviju Ribbentropov izaslanik Walter Malletke odgovarao je Mačeku od ulaska u pučističku vladu nudeći mu pomoć u stvaranju samostalne Hrvatske u okviru novog europskog poretka. Maček je odbio ponudu da bude njemačko oruđe u razbijanju Jugoslavije. Predsjednik HSS-a imao je drukčije planove. Ulaskom u pučističku vladu, koja je potvrdila pristup Trojnom paktu, želio je izbjeći ratnu katastrofu i osigurati svoje uspjehe u uobličavanju Banovine Hrvatske, ali i održati Hrvatsku na strani zapadnih demokracija.³ Međutim, 6. travnja 1941. godine Jugoslavija je napadnuta i u nekoliko dana slomljena, a Nijemci su u ustašama, na koje je računala i Italija, našli svoga glavnog saveznika u Hrvatskoj. Već 10. travnja osnovana je Nezavisna Država Hrvatska (NDH).

Tada Maček daje jedine izjave u tom razdoblju.⁴ U prvoj, kada poziva na red i disciplinu u vojsci, a da pri tome nije imenovao Jugoslaviju, i u drugoj, kada poziva na iskrenu suradnju s novom vladom »nacionalističkog pokreta«, čini to suzdržano. Jasno je da to nije njegova politika. Želi izbjeći rat i smatra da je to rat »velikih«, a »mali da se moraju sakriti pod stol«. Politiku nezaraćenosti pretvara u politiku čekanja. Računa na pobjedu Zapada, nakon čega bi HSS nastavio svoju dotadašnju politiku rješavanja hrvatskog pitanja.⁵

¹ O tome vidi Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, sv. I.–II., Zagreb, Liber, Školska knjiga, 1974.

² HDA, MUP, 010–37, kut. 14, Košutić inž. August, *Izjava Kušutića ing. Augusta*, 17. 7. 1945.

³ Usp. Vladko Maček, *Memoari*, Zagreb, Hrvatska seljačka stranka, 1992., 153.

⁴ *Izjava Vladka Mačeka 8. travnja 1941 i Izjava Vladka Mačeka u povodu proglašenja Nezavisne Države Hrvatske*, 10. travnja 1941. Vidi Fikreta Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb, Globus, 1983., 295.

⁵ Smisao Mačekove izjave od 10. travnja 1945. godine različito se tumači: od teze da je riječ o Mačekovu oportunizmu, preko mišljenja da je izjavom priznao vlastitu nemoć, do stajališta da se i sam poistovjetio s novonastalim stanjem. Usp. Ljubo Boban, n. dj., 410–413.

Sam tekst izjave zaista dopušta sva tri tumačenja, no ona je ipak odražavala samo trenutačnu situaciju u kojoj se Maček našao, što potvrđuje cjelokupna njegova politika prije i nakon izjave.

Odvajanje proustaškoga krila od HSS-a

Mačekovu politiku slijedi većina prvaka stranke. Međutim, stvaranje NDH neizbježno je utjecalo na njezine pripadnike. Prvi su od HSS-a otpali zastupnik Janko Tertić i dr. Marko Lamešić, koji su sa skupinom ustaša potpisali Rezoluciju u kojoj se konstatira kraj Jugoslavije i moli Njemačka za pomoć u stvaranju hrvatske države. Pri stvaranju NDH angažirali su se još neki zastupnici.⁶

U razoružavanju jugoslavenske vojske angažirale su se i neke jedinice Hrvatske seljačke i građanske zaštite.⁷ Ipak, broj organizacija koje su pristupile pokretu nije mogao zadovoljiti ustaško vodstvo. Tisak je izvještavao o samo nekoliko takvih slučajeva.⁸ Bilo je to vrijeme kada je potpisivanjem Rimskih ugovora prevladalo opće nezadovoljstvo, ali i strah zbog ustaškog terora, osnivanja partizanskog pokreta te aktiviranja četničkog pokreta. Režimu je bila nužna potpora HSS-a, a time i hrvatskog naroda. Pokrenuta akcija pristupanja organizacija HSS-a Ustaškom pokretu imala je vrhunac 10. kolovoza 1941. godine, kada je objavljena izjava 126-orice haesesovaca o tome da pristupaju u »Hrvatski ustaški pokret«. Organizatori akcije bili su Janko Tertić, Josip Berković i Živan Kuvedžić. Izjavu je potpisalo i 15 zastupnika i 14 zamjenika zastupnika HSS-a, a naknadno još 7 zastupnika. Uz potporu ustaškom vodstvu potpisnici su se distancirali od Mačekove politike te osudili predstavnike HSS-a u izbjegličkoj vladi. Bez obzira na broj zastupnika, od utjecajnijih prvaka tu su bili samo Janko Tertić i Dragutin Toth.⁹ Zanimljivo je da u kasnijim pokušajima približavanja režima vodstvu HSS-a 1943. i 1944. godine nisu imali nikakvu, pa ni posredničku ulogu.¹⁰

Kampanji pristupanja organizacija HSS-a Ustaškom pokretu dan je velik publicitet u režimskom tisku. Unatoč tome, Pokretu je pristupilo samo oko 70 organizacija HSS-a, dok je, po nekim, iako ne baš pouzdanim podacima, prije rata bilo oko 7000 mjesnih organizacija.¹¹

Nova akcija ustaškoga vodstva kako bi se okupilo što više hrvatskih političkih snaga bilo je sazivanje Hrvatskoga državnog sabora 23. veljače 1942. godine. U odredbi kojom se sazvao Sabor za zastupnike postavljeni su, među ostalim, osnivači i doživotni članovi Glavnog odbora HSS-a, svi zastupnici

⁶ Usp. Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945.*, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, Školska knjiga, 1978., 67–68.

⁷ Usp. Fikreta Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, 46–49.

⁸ Usp. Fikreta Jelić-Butić, n. dj., 56.

⁹ Usp. Fikreta Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, 55–59; Ista, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 193.

¹⁰ Sudeći na osnovi nacrtu optužnice inž. Augustu Košutiću, dr. Bariši Smoljanu, Stjepanu Pezelju i Miji Ipši, koju je pripremlilo Javno tužilaštvo Narodne Republike Hrvatske, Mačeka je sve do jeseni 1942. godine posjećivao Janko Tertić. Usp. HDA, MUP, 010–37, kut. 14, Košutić inž. August.

¹¹ Usp. Jere Jareb, *Polu stoljeća hrvatske politike: povodom Mačekove autobiografije*, Pretisak, Zagreb, Institut za suvremenu povijest, 1995., 88; Fikreta Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, 62; Ista, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 193.

posljednjega Hrvatskog sabora iz 1918. godine i svi zastupnici iz 1938. godine, osim onih osoba koje su se »ogriješile o probitke Nezavisne Države Hrvatske ili povriedile čast i ugled hrvatskog naroda«. Pozvana su 93 prvaka iz HSS-a, od kojih se odzvalo njih 60. Među mnogima, isključene su bile vodeće ličnosti HSS-a.¹² Osnovni cilj kod sazivanja Sabora bilo je uobličavanje političkog sustava i potvrda da NDH nastavlja hrvatski državni kontinuitet. Od presudne je važnosti bilo da se privuku zastupnici HSS-a, kako bi potvrdili rezultate NDH i poglavnik dr. Ante Pavelića.¹³ Mnogi su se pripadnici HSS-a našli u veoma delikatnoj situaciji. Pozivi ustaškoga vodstva prisilili su ih da se odrede spram NDH, pri čemu je ulog bila vjernost stranačkoj politici. Neki od pozvanih bili su vođeni i željom da djelovanjem u Saboru poduzmu korake u korist stabilizacije političke situacije ali i u korist HSS-a. Tako je skupina od 39 zastupnika uputila vladi predstavku u kojoj se upozorava na nezakonito uhićenje predsjednika HSS-a dr. Vladka Mačeka. Ubrzo nakon toga, možda kao neposredni rezultat predstavke, Maček je pušten iz Jasenovca, gdje se nalazio od listopada 1941. godine. Od ožujka 1942. godine interniran je na svom imanju u Kupincu.

Politika vodstva HSS-a

HSS je, nakon zabrane rada 11. lipnja 1941. godine, očuvao samo neke elemente svoje unutarnje povezanosti.¹⁴ Stranka je bila obezglavljena, osobito po Mačekovu zatočenju, ali i zatvaranju ostalih članova vodstva stranke. Ipak, pasivnost, koja je postala glavnim obilježjem stranke, nije značila njezino povlačenje iz političke borbe, nego predstavlja njezin bitan element »politike čekanja«. Vodstvo je bilo uvjereni da će sudbina Hrvatske ovisiti o držanju zapadnih sila, a otpor vlastitim snagama da je uzaludan. Stoga je zadaća HSS-a da spremno dočeka pobjedu saveznika i tek tada aktivno posegne u događanja. U skladu s tim osnovnim ciljevima, jedna je od konstanti politike HSS-a inzistiranje na jednakoj distanci spram ustaškog režima i KP-a te njegova partizanskog pokreta.

O Mačekovu položaju u razdoblju 1941.–1945. detaljnijih obavijesti nema. Dana 11. travnja 1941. napustio je Zagreb i nastanio se na svom imanju u Kupincu pokraj Jastrebarskog. Nakon nekoliko mjeseci, 15. listopada 1941. godine bio je sproveden u logor u Jasenovcu. Razlog nagle promjene ustaškog odnosa spram Mačeka bio je u pokušaju Nijemaca da ga nagovore da preuzme vlast kako bi se zaustavili ustaški progoni, koji su izazivali stanovništvo na otpor i stvarali kaos u zemlji. Naime, u Kupincu je došao izaslanik zapovjednika njemačke vojske u Hrvatskoj, generala Edmunda Glaisea von Horstenaua, koji se zalagao za to da Njemačka odbaci ustaše i stavi na čelo države Mačeka, koji bi svojim autoritetom vratio mir u zemlju. Von Horstenau se suprotstavljao politici njemačkog veleposlanika Siegfrieda Kaschea, koji je podupirao

¹² Fikreta Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, 63–65.

¹³ Usp. Isto, 85–86.

¹⁴ Usp. Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, Zagreb, Školska knjiga, Stvarnost, 1989., 182.

ustaše. Ubrzo je Maček interniran u Jasenovcu. Međutim, postoje i druge pretpostavke zašto je došlo do promjene u odnosu spram Mačeka. Po nekim tvrdnjama, ustaše su se bojali da će se zapravo Talijani poslužiti Mačekom protiv njih. Po nekim drugim pretpostavkama, radilo se o tome da je Pavelić htio Mačekom izolacijom spriječiti njegov utjecaj na zastupnike HSS-a u povodu sazivanja Sabora NDH.¹⁵ Poznati su vrijeme i mjesta Mačeka zatočeništva, ali manje ima pouzdanih podataka o njegovoj političkoj djelatnosti i kontaktima sa stranačkim kolegama.¹⁶ Sam Maček tvrdi da su u Kupinec danomice dolazili seljaci iz svih krajeva Hrvatske tražeći savjet. Izoliran u svojoj kući, mogao ih je samo tješiti kako sve »to neće dugo trajati«. Od svih je zahtijevao da »zaštićuju svoju srpsku seljačku braću« pozivajući se na čovjekoljubiv Radićev nauk. S takvim uputama slao je u udaljenije krajeve i posebne kurire.¹⁷ Posjećivali su ga i zastupnici HSS-a. Prema njihovim tvrdnjama, Maček je predviđao da će sva pitanja velike sile riješiti poslije rata za zelenim stolom. Računao je na pomoć SAD-a i Velike Britanije, te je predviđao da će SSSR biti »satrven« i da neće moći utjecati na mirovne sporazume. Smatrao je da će se Jugoslavija obnoviti i proširiti, a pri tome da će i Hrvatska dobiti svoj dio. Očito je bio uvjeren u poraz sila Osovine i Italije, na čiji teritorij s hrvatskom većinom je računao. Kategorički je odbacivao sve sumnje u sporazum s Pavelićem i ustašama, koje je optužio za zločine nad Srbima. Tražio je od svojih ljudi pasivnost i da izbjegavaju svaku suradnju s ustašama, ali i komunistima.¹⁸

Mačkov stav prenio je britanskoj vladi dr. Juraj Krnjević 14. kolovoza 1941. godine, kada ga je primio ministar vanjskih poslova Antony Eden. Poručio je Edenu da će Maček i hrvatski narod biti od koristi saveznicima »vođeci politiku nesaradnje sa nametnutim poretkom i otpora prema njemu«.¹⁹

Za uvid u stajališta HSS-a o poslijeratnoj situaciji posebice je zanimljiv *Memorandum* predstavnika HSS-a pri vladi Kraljevine Jugoslavije u Londonu, koji su u studenome 1941. godine objavili dr. Juraj Krnjević, dr. Juraj Šutej i dr. Rudolf Bičanić. Polazeći od tvrdnje da su Hrvati bili u neravnopravnom položaju u Kraljevini Jugoslaviji i pozivajući se na savezništvo sa zapadnim silama, istaknuli su zahtjev za ujedinjenjem svih hrvatskih teritorija, posebice naglašavajući Dalmaciju i Istru. Pozivajući se na hrvatski suverenitet, zahtijevali su ostvarenje hrvatske državnosti u granicama Jugoslavije, pri čemu su izrazili spremnost Hrvata da stvaraju ekonomske ili političke konfederalne zajednice s drugim narodima.²⁰ Može se pretpostaviti, bez obzira na to je li Maček uopće mogao neposredno utjecati na *Memorandum*, da je stav o položaju Hrvatske nakon rata bio usklađen s Mačkovim mišljenjem.

Kao što je već rečeno, ustaški režim je 1941., ali i 1942. godine nekoliko puta zatvarao članove vodstva HSS-a. Među ostalima potpredsjednika inž.

¹⁵ Usp. Fikreta Jelić-Butić, n. dj., 73.

¹⁶ Usp. Vladko Maček, n. dj., 155–178; Jere Jareb, n. dj., 118.

¹⁷ Usp. Vladko Maček, n. dj., 162.

¹⁸ Usp. Fikreta Jelić-Butić, n. dj., 67–71.

¹⁹ Isto, 75.

²⁰ Usp. Vojmir Kljaković, *Jugoslavenska vlada u emigraciji i Saveznici prema pitanju Hrvatske 1941–1944*, ČSP, 1971., br. 2–3, 110.

Augusta Košutića, dr. Ivana Andresa, dr. Tomu Jančikovića, dr. Ivana Pernara, dr. Josipa Reberskog, dr. Barišu Smoljana i Ljudevita Tomašića. Zbog opasnosti od novih represalija, nisu djelovali kao čvrsta cjelina ni nakon njihova oslobođenja potkraj 1942. godine. Štoviše, mogu se razlikovati dvije skupine unutar vodstva HSS-a. Uže vodstvo, koje je bilo najbliže Mačeku, a pripadali su mu, osim Košutića, Andres, Pernar, Reberski, Smoljan i dr. Josip Torbar, bilo je manje-više pasivno. Ostaje pitanje je li njihova neaktivnost bila izraz dosljednog provođenja stranačke politike i izbjegavanje uhićenja, ili je, pak, ova skupina svojom pasivnošću pokrivala djelatnost druge skupine HSS-a koja je bila bliska vodstvu, ali nije pripadala najužem krugu. Toj, poduzetnijoj skupini, pripadali su dr. Ivan Farolfi, dr. Tomo Jančiković i Ljudevit Tomašić. Izraz skupina treba shvatiti uvjetno, jer nema čvrstih dokaza o većoj podijeljenosti, ali više izvora potvrđuje različit stupanj angažiranosti. Posebno mjesto među njima imao je Farolfi, kojemu je, po svemu sudeći, vodstvo dodijelilo ulogu koordinatora, te je, zapravo, bio neke vrste organizacijskog tajnika stranke. Održavao je veze s članovima, primao ih i davao im upute u ime vodstva. Bio je »centar HSS-ovske akcije«, a imao je veze i s Mačekom.²¹

Aktivnost skupine oko Farolfija, Jančikovića i Tomašića

Skupina oko Farolfija, Jančikovića i Tomašića pokrenula je nekoliko listova, glasila i letaka.²² Svoju su djelatnost osobito pojačali nakon što je Jančiković napustio Zagreb i prešao u Crikvenicu, koja se nalazila u talijanskoj okupacijskoj zoni, kako bi izbjegao uhićenje. U proljeće 1942. godine Jančiković se, i dalje povezan s Farolfijem, sastajao s prvacima HSS-a u Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Dalmaciji. Po svemu sudeći, Farolfi i Jančiković sasvim su ozbiljno radili na sazivanju posebne konferencije HSS-a u ljeto 1943. godine u Crikvenici, na kojoj su planirali osnovati izvršni odbor kao operativno tijelo HSS-a. Uz ovlaštenje »centrale«, znači Farolfija i Tomašića, Jančiković je pregovarao s predstavnicima partizanskog pokreta o međusobnoj suradnji. Po vlastitom svjedočenju, dobio je pozive da dođe u Bihać, gdje mu je nudeno visoko mjesto u partizanskoj hijerarhiji, što je odbio. Unatoč pripremljenom sastanku s delegacijom CK KPH i inicijativnog odbora ZAVNOH-a s Andrijom Hebrangom i Šimom Balenom na čelu u svibnju 1943. godine, do njega nije došlo jer, po svemu sudeći, u HSS-u tada još nije prevladala jasna orijentacija spram partizanskog pokreta. Međusobno nepovjerenje pojačavali su strahovi od budućih odnosa nakon završetka rata. Iako je i stranačkim prvacima preporučivao suradnju s partizanima, odnosi između HSS-a i KP-a ostali su puni nepovjerenja i zazora. To je posebno vidljivo iz Farolfijeva izvještaja predstavnicima HSS-a u inozemstvu, kada se žali na pomanjkanje naputaka od predstavnika HSS-a u emigrantskoj vladi Krnjevića, zbog čega je HSS prisiljen

²¹ Usp. Fikreta Jelić-Butić, n. dj., 92.

²² Za vrijeme rata pojavila su se sljedeća glasila iz kruga oko vodstva HSS-a ili pod njegovim utjecajem: *Glas naroda*, *Hrvatski seljački glasnik*, *Mlada Hrvatska*, *Narodno samoodređenje*, *Pravica*, *Politički vjesnik*, *Republika*, *Slobodna Hrvatska* i *Veritas*. Usp. isto, 99.

»lavirati i tapkati iz bojazni, da se ne eksponira u neodgovarajućem pravcu«. Ipak, unatoč svemu, spominje dogovor koji je postignut s domobranima koji bi kao vojska HSS-a razoružali Talijane u Dalmaciji nadajući se iskrcavanju saveznika. Istodobno je partizanima poručio da je spreman osobno doći na razgovore.²³

Jančiković je, osim praktične djelatnosti, početkom 1943. godine sastavio *Elaborat* o reorganizaciji stranke, u kojem je istaknuo zahtjev za novim operativnim vodstvom, koje bi bilo aktivnije u uspostavljanju veza s funkcionarima na terenu. »Emigracija«, tvrdio je, može biti izaslanik u inozemstvu, ali ne može voditi stranku. Jedan od članova Izvršnog odbora bi održavao veze s Mačekom, koji bi ostao predsjednik HSS-a. Posve se je određeno postavio i spram osnovnih čimbenika u hrvatskome i jugoslavenskom društvu, ne sumnjajući u neminovni poraz NDH. Ti su čimbenici, po njemu, bili partizani i vlada u Londonu, kako s vlastitim četnicima, tako i s četnicima koje je izravno pomagala talijanska okupacijska vlast. Spriječiti njihov međusobni sukob, uz istodobno osiguravanje samostojnosti i suvereniteta hrvatskog naroda, glavne su teze u elaboratu. Upozorio je na to da ta pitanja mora riješiti sam HSS. Međutim, s takvim idejama nije naišao na zdušnu potporu vodstva HSS-a.²⁴

Središnje vodstvo oko Košutića

Razlike unutar vodstva potvrđuje spis *Hrvatska i Hrvati*. Nastao je početkom 1943. godine, a u njemu se iznose Košutićeve teze, koje su bile u mnogočemu suprotne Jančikovićevima. U tom je tekstu najcjelovitije izložena strategija politike čekanja: na ratna rješenja Hrvati ne mogu utjecati; moguće mogu utjecati samo na to u čija će interesna područja Hrvatska ući; ali, svakako, kako će dočekati kraj rata i kako će se postaviti u poslijeratnoj situaciji i te kako ovisi o njima. Osuđuje se politika ustaša i četnika, a distancira se, za nijansu blaže, i od partizana. Najvažnije je »biološki« sačuvati hrvatski narod, kako bi spremno dočekao trenutak kada će Maček uputiti poziv da se pod njegovim vodstvom konačno izvojski sloboda hrvatske države i hrvatskog naroda.²⁵

Košutić nije odobrio aktivnu politiku skupine oko Farolfija i Jančikovića, a ni suradnju s partizanskim pokretom, jer je to bio »čisto komunistički pokret«. Zbog njihove malobrojnosti, predviđao im je skori kraj. Zalagao se isključivo za legalan rad s idejom da se čekaju bolja vremena.²⁶ Glede odnosa spram četnika, Košutić u ožujku 1943. godine poručuje vladi u Londonu da Mihailovićevo velikosrpsko djelovanje ograniči na srpske krajeve. Istaknuo je organiziranost naroda u Hrvatskoj, koji bi, po odlasku Nijemaca, pod vodstvom HSS-a bio kadar održati red u zemlji.²⁷

²³ Usp. Ljubo Boban, 174–177.

²⁴ Usp. Fikreta Jelić-Butić, n. dj. 92–98, 327–337.

²⁵ Usp. Isto, 102–105, 321–326.

²⁶ Usp. HDA, MUP, 010–37, kut. 14, Košutić inž. August.

²⁷ Usp. Fikreta Jelić-Butić, n. dj., 111.

Veliku je važnost u politici HSS-a imala skupina u emigraciji, među kojima je bila osobito značajna uloga dr. Ivana Šubašića, hrvatskog bana, i dr. Jurja Krnjevića, tajnika HSS-a, te dr. Jurja Šuteja, člana kraljevske vlade. Važni položaji koje su zauzimali i mogućnost kontakata sa savezničkom diplomacijom davale su im posebnu težinu u stranačkoj politici. Krnjević je na Košutićevu poruku iz ožujka 1943. godine uzvratilo uputama da se HSS pod vodstvom Mačeka organizira tako da bi u »zgodnom momentu« mogao preuzeti vlast i staviti se saveznicima na raspolaganje pri očekivanom iskrcavanju na jadranskoj obali. Videći u domobranima buduću vojsku HSS-a, Krnjević ističe da u trenutku invazije treba organizirati njihov prijelaz pod zapovjedništvo saveznika. Upozorio je na to kako se ne može očekivati da će saveznici pristati na samostalnu Hrvatsku, ali da će na njihov stav, osim interesa velikih sila, utjecati sposobnost HSS-a da drži situaciju u svojim rukama. Spomenuo je mogućnost da Hrvatska uđe u konfederaciju s drugim državama.

Krnjević je 22. srpnja 1943. godine otposlao putem londonskog radija poruku hrvatskom narodu da se odazove pozivima za borbu, ali ne spominjući partizanski pokret. Na ovaj pomak u politici HSS-a spram oružane borbe najviše je utjecala spoznaja da su Britanci veću važnost pridavali partizanima upravo zbog njihova otpora protiv zajedničkog neprijatelja. Tako je u njihovim kombinacijama HSS gubio na važnosti. Vodstvo je stranke uočilo te promjene, pa je započelo iskazivati aktivniju vlastitu politiku.²⁸

Jačanje međunarodnog položaja partizanskog pokreta utječe na promjenu politike HSS-a

HSS-ova politika čekanja prelazila je u stanje angažiranosti. Skupina oko Farolfija slala je u srpnju 1943. godine poruke prema kojima svaki kraj može postupati u ovisnosti o prilikama na svom području. Ostavljene su tri mogućnosti: pristup partizanima pod vodstvom organizacije HSS-a koja se nalazi na području pod kontrolom partizana, samostalno organiziranje borbe ili ustrajavanje na pasivnosti. Promjene političkog i vojnog stanja, nastale zbog jačanja partizana i nove orijentacije britanske politike, vodile su približavanju stavova, pa je Jančiković, u svom obilasku po Dalmaciji potkraj proljeća 1943. godine pozivao na suradnju s partizanima u ime vodstva HSS-a. No, ti pozivi nisu bili direktive da se pristupa pokretu, nego su to bile preporuke da se pregovora o mogućnostima suradnje kako bi se tek stvorile pozicije za HSS-ovo sudjelovanje u borbi. Očito vodstvo HSS-a nije riješilo sve dvojbe oko povezivanja s partizanima. Po svemu sudeći, Košutić je i dalje bio uvjeren da bi suradnja s komunistima kompromitirala HSS pred Velikom Britanijom, koja bi, pri uobličavanju vlastite strategije, mogla dati prednost velikosrpskim snagama. No, razvoj ratne situacije uvjerio je Košutića da ipak dopusti mogućnost suradnje s komunistima, s upozorenjem da vodstvo HSS-a mora ostati po strani kako bi se sačuvalo od kompromitacije.²⁹

²⁸ Usp. Boban, n. dj., 151–163.

²⁹ Usp. Fikreta Jelić-Butić, n. dj., 113–119.

Nove promjene u politici HSS-a nastale su nakon konferencije savezničkih sila u Teheranu studenoga 1943. godine, a na kojoj je donesena odluka o pomoći Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije, sada sa statusom savezničke vojske. Košutić, uzimajući u obzir sve promjene, prestaje izbjegavati pregovore s komunistima zbog straha od kompromitacije. Kontakte s partizanskim pokretom su, u njegovo ime, ostvarivali Tomo Baburić, dr. Ivan Farolfi, dr. Ivo Krbek i Pavao Pocrnić.

Novi poticaj da se pokuša sačiniti sporazum s partizanima dali su govori Winstona Churchilla, premijera, i Antonya Edena, ministra vanjskih poslova, u britanskom Parlamentu u veljači i travnju 1944. godine. Oni su odali priznanje partizanima i otvoreno izrazili potporu suradnji HSS-a s njima. Za stranku nije više bilo nikakvih dilema. Na osnovi zaključaka vodstva HSS-a Košutić je travnja 1944. godine sastavio platformu za sporazum s partizanima, a pod naslovom *Temeljna načela i konstatacije*.

Međutim, bez obzira na međunarodno priznanje NOP-u Komunistička partija strahuje od snažnog utjecaja HSS-a. Zato Andrija Hebrang, sekretar KPH nije na početku 1944. godine bio spreman prihvatiti pregovore na ravnopravnoj osnovi, štoviše, suradnju s NOP-om držao je obveznom, dakako, pod uvjetima komunističkog monopola. Ali, Josip Broz Tito, generalni sekretar KPJ, svjestan važnosti uloge Hrvatske kao protuteže velikosrpskim snagama zahtijevao je ublažavanje oštrog stava. Držao je nužnim očuvati Hrvatsku što jedinstvenijom s obzirom na mogućnost da zapadne sile pokušaju pomoću Srbije i četnika onemogućiti KP. To, ipak, nije značilo da je KP bio spreman prihvatiti Košutićeva *Temeljna načela i konstatacije*, koja su polazila od ravnopravnih pozicija HSS-a i KP, i u kojima je najveća važnost dana slobodnim izborima poslije rata. Komunisti su odlučno odbacili predložena polazišta, jer su dovoljno ojačali pa su mogli isključiti ravnopravno partnerstvo s bilo kime, pa i s HSS-om. Mjesta za dotadašnje i buduće partnere bilo je sve manje.

Unatoč tvrdim stajalištima komunista, pregovori, vođeni preko izaslanstava, nisu bili prekinuti. Štoviše, Košutić je ocijenio da je pristupanje partizanskom pokretu prava alternativa dotadašnjoj politici. Nakon sprječavanja puča Vokić-Lorković i prijetnji uhićenjem, Košutić je 5. rujna 1944. godine pobjegao na partizanski teritorij.³⁰

Uloga HRSS-a

Ne mireći se okupacijom zemlje, gubitkom velikog dijela hrvatskog teritorija i represivnom politikom ustaškog režima, koji je provodio rasističke i šovinističke pogrome nad Ciganima, Židovima i Srbima, dio članova HSS-a pristupio je partizanskom pokretu i podvrgnuo se vodstvu, njegovom organizatoru – KP-u.³¹ Kako komunisti iz taktičkih razloga nisu spominjali revolucionarne

³⁰ Usp. Isto, 231–237.

³¹ Kako bi ovu stranku razlikovali od HSS-a upotrebljavam naziv Hrvatska (republikanska) seljačka stranka, skraćeno H(R)SS, iako tek na 3. plenumu IO HRSS-a, 29. i 30. lipnja 1945. godine, ova stranka mijenja ime iz HSS u tradicionalno HRSS.

ciljeve, nego su isticali kao jedini cilj oslobodenje zemlje i stvaranje pravednog društva, tako je vodstvo H(R)SS-a moglo naglašavati kako su namjere partizana i hrvatskog seljačkog pokreta potpuno podudarne.³² KP je poticao stvaranje H(R)SS-a kako bi potaknuo masovniji pristup hrvatskog naroda NOP-u. Osim toga, želio ga je instrumentalizirati kao novo vodstvo stranke koje bi onemogućilo Mačekov utjecaj. Krajnji cilj je bio riješiti se HSS-a kao opasnog takmaka u poslijeratnoj situaciji.

Komunistima je bilo teško pomiriti borbu protiv vodstva HSS-a, a istodobno sprječavati svoje radikalne članove koji su frontalno nastupali protiv pristaša te stranke imajući na umu krajnji cilj – zauzimanje vlasti. Bakarić u lipnju 1943. godine poručuje da je HSS u raspadu, te da su njegove frakcije stupile u partizanski pokret pa je nužno da se radi na njihovu jačanju. Zahtijeva da se izbjegavaju napadi na HSS kao cjelinu. Partijsko glasilo *Naprijed* u kolovozu i rujnu 1943. godine odbacilo je »sektaška gledanja« koja HSS izjednačavaju s ustašama, čime se sprječava masovnije pristupanje Hrvata partizanskom pokretu.³³ U lipnju 1943. godine Božidar Magovac, ugledni haesesovac i publicist, pridružuje se partizanima. U proteklom razdoblju bez uspjeha je pokušavao nagovoriti vodstvo HSS-a na aktivniju politiku. Ne uspjevši, odlučio je poduzeti samostalnu akciju vjerujući da je suradnja s komunistima moguća. Poručio je da ide u borbu radi ciljeva seljačke demokracije, a vodstvo stranke neka kasnije odluči hoće li se i samo pridružiti partizanima.³⁴

U svojoj je *Izjavi ZAVNOH-u*, 19. lipnja 1943. godine, posebice naglasio važnost da se poštuju raznoliki načini na koji se šire načeta borbe u skladu sa zajedničkim ciljem – narodnim oslobodenjem. Pozivao se na obećanje vodstva partizanskog pokreta, da neće biti nikakvih radikalnih promjena nakon rata, da će se poštovati demokratska volja i pravo narodnog samoodređenja, te nepovredivost privatnog vlasništva.³⁵ Planirao je osnovati »Izvršni odbor hrvatskog seljačkog pokreta«, ali mu je izbjegavao dati »određen karakter«, svjestan da bi to značilo potpuno odricanje od vodstva HSS-a.³⁶ U osnivanju Izvršnog odbora (IO) komunisti su vidjeli šansu da bi se upravo preko takva tijela H(R)SS mogao kontrolirati.³⁷ Osnovan u vrijeme Drugog zasjedanja ZAVNOH-a u Plaškom, 12. listopada 1943. godine, nije se do kraja organizacijski konstituirao. Odugovlačenje s potpunim organizacijskim uobličavanjem IO H(R)SS-a može se, zapravo, pripisati dvama čimbenicima: 1. Magovčevom nevoljkošću da se odbor konačno formira, jer bi se time zapravo ustoličilo paralelno vodstvo

³² Usp. Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, 2, Zagreb, Školska knjiga, Stvarnost, 1989., 244.

³³ Usp. Fikreta Jelić-Butić, n. dj., 188–190.

³⁴ Usp. AHAZU, *Ostavština Božidara Magovca*, XI.

³⁵ Usp. ZAVNOH, *zbornik dokumenata 1943*, n. dj., 132.

³⁶ Usp. isto, 341, i ZAVNOH, *zbornik dokumenata 1943*, n. dj., 236, Nikola Rubčić, O Drugom zasjedanju ZAVNOH-a, u: *Spomenica u čast dvadeset i pete godišnjice ZAVNOH-a*, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1969., 136; Fikreta Jelić-Butić, n. dj., 192.

³⁷ Usp. Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, sv. 16, Beograd, Beogradsko-izdavačko-grafički zavod, Komunist i Naprijed, 1984., 281.

stranke, i 2. protivljenjem prokomunističkih članova da priznaju Magovčevo vodstvo.

Međutim, Magovac nije uspio s idejom o autonomnosti H(R)SS-a i o ZAVNOH-u kao koaliciji stranaka. Isto tako, njegovo inzistiranje da pristaje H(R)SS-a u NOP-u ostaju pri svom programu nije moglo naići na potporu komunista. Posebno je nailazio na odlučan Hebrangov otpor.³⁸ S komunistima se razilazio i oko pitanja državnog uređenja Jugoslavije. Magovac je na sastanku uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a zastupao ideju konfederacije. Tu su ideju svi ostali prisutni odbacili.³⁹

S vremenom je prokomunistička skupina unutar IO H(R)SS-a dovoljno ojačala te je, kao rezultat njezina djelovanja, 29. travnja 1944. godine u Taborištu pokraj Slunja izabrano Predsjedništvo IO H(R)SS-a u kome je Magovac postao samo jedan od potpredsjednika.⁴⁰ Nakon sastanka IO H(R)SS-a u selu Kestenovac na Kordunu, 4. lipnja 1944. godine Magovac je podnio ostavke na mjesto njegova potpredsjednika, a potom i na mjesto urednika *Slobodnog doma*. Nakon toga ubrzana je njegova potpuna eliminacija iz političkog života. Dakako, postupak je režirao najuži vrh KP-a, posebno Hebrang i Tito, koji su ga odstranili iz pokreta, jer se zalagao za ravnopravnost političkih partnera te se suprotstavljao komunističkom monopolu.⁴¹

Jedan od zadnjih pokušaja članova IO H(R)SS-a da sačuvaju identitet svoje stranke zbio se na sjednici održanoj 16. siječnja 1945. godine. Zaključeno je da su za podcjenjivanje članova IO krivi »sekteši« u redovima KP-a koji onemogućavanjem H(R)SS-a potvrđuju tezu »mačekovske« i ustaške propagande da je on dio Komunističke partije. Iskazana je vjera u pravednost KP-a, te je odlučeno da se nastavi s »raskrinkavanjem« Mačeka i »mačekovaca«.⁴² Daljnji pomak u tumačenju gledišta IO H(R)SS-a bilo je upozorenje da je KP predvodnik drugim političkim snagama i da bi svako odvajanje od nje predstavljalo opasnost za narod.⁴³

Osim što je imao onemogućivati obnovu Hrvatske seljačke stranke, H(R)SS je trebao biti i dokaz da u Hrvatskoj postoji sloboda stranačkog udruživanja.⁴⁴

³⁸ Tito je u nekoliko navrata prigovarao Hebrangu zbog pretjerane oštine u suprotstavljanju Magovcu i želji da se smanji Mačekov i HSS-ov utjecaj. Vidi Jill A. Irvine, *The Croat Question*, Boulder–San Francisco–Oxford, Westview Press, 1993., 173–184.

Njihov je sukob proizlazio iz različitih shvaćanja načina rješavanja hrvatskog pitanja i federalnog sustava. Hebrang je inzistirao na dosljednosti u primjeni federalnog principa državnog uređenja, dok je razilaženje oko HSS-a bilo isključivo posljedica različitih procjena svrhovitosti pojedinih poteza u određenom trenutku. I jedan i drugi težili su uništenju HSS-a uz izvlačenje maksimalne koristi za KP.

³⁹ Usp. Fikreta Jelić-Butić, n. dj., 225. Očito je to bio prevladavajući stav unutar vodstva HSS-a, jer je i Krnjević, kao što je već rečeno, u svojim porukama 1943. godine spominjao da se Hrvati imaju nadati najviše konfederaciji, ali ne i samostalnosti.

⁴⁰ Usp. Fikreta Jelić-Butić, n. dj., 223.

⁴¹ Usp. AHAZU, Ostavština Božidara Magovca, XIII; Fikreta Jelić-Butić, n. dj., 268–269; Rubčić, n. dj., 139.

⁴² Usp. AISP, IO HSS, *Zapisnik sjednice IO H(R)SS-a*, 16.–17. siječnja 1945.

⁴³ *Slobodni dom*, 5. svibnja 1945. godine.

⁴⁴ AISP, HSS, inv. br. 93.

Ako je u ratu njegova najvažnija uloga bila, s gledišta Komunističke partije, uključenje što većeg broja Hrvata u NOP, u miru je glavna zadaća bila »razbijanje reakcije«.

Nakon što je 7. ožujka 1945. godine u Ministarskom savjetu Demokratske Federativne Jugoslavije H(R)SS dobio dva ministarska mjesta, u Izvršnom se odboru JNOF Hrvatske provodila rasprava o sastavu buduće hrvatske vlade. članovi IO H(R)SS-a zahtijevali su da predsjednik vlade bude njihov član. CK KPH je, suprotno tome, inzistirao na tome da je nužno da predsjednik bude komunist, jer bi se, u protivnome, poništila vodeća uloga KP-a. Prihvaćanjem komunističkog prijedloga u hrvatskoj vladi, osnovanoj 14. travnja 1945. godine, osim četiri ministarska mjesta, IO H(R)SS je dobio i mjesto potpredsjednika.⁴⁵

Završetkom se rata inzistiralo na sudjelovanju u obnovi porušene zemlje. Istodobno su se proglašavali izdajicama svi oni koji nisu željeli surađivati s komunistima i koji su upozoravali na opasnost pred komunizmom.⁴⁶

HSS kao slamka spasa za NDH

Još 1943. godine vodili su se pregovori između predstavnika HSS-a i NDH, zbog težnje ustaškog režima da se konsolidiraju teške prilike u NDH. U tome su imali potporu dijela njemačkih vojnih krugova, koji su u HSS-u vidjeli rješenje za sređivanje teških prilika u Hrvatskoj. Zbog toga je Pavelić pristao na suradnju s HSS-om u akciji spašavanja države.

U lipnju ili srpnju 1943. godine sastali su se najviši predstavnici HSS-a i NDH, Košutić i Pavelić. Košutiću je bilo jasno da bi prihvaćanjem ustaških uvjeta stranka morala podmetnuti leđa za sve promašaje njihove vladavine, pa je otklonio ponudu da formiraju zajedničku vladu, ocjenjujući da bi se takvim aranžmanima HSS bio kompromitirao pred zapadnim saveznicima. Zato je predlagao stvaranje nadstranačke vlade, putem koje bi HSS mogao utjecati na državnu politiku. Međutim, nasuprot tome, ustaško je vodstvo inzistiralo na koalicijskoj vladi, što je HSS konačno odbacio u rujnu 1943. godine.⁴⁷ Takvu politiku odobrio je i Maček kada ga je u Kupincu posjetio Pernar s dopuštanjem samoga Pavelića.⁴⁸

Međutim, dio ustaškog vodstva nije htio odustati od kombinacije s HSS-om kako bi se Hrvatska zaustavila pred ponorom, koji joj je prijetio bude li i dalje bila vezana uza svoje dotadašnje saveznike. Zato su u lipnju 1944. godine, vođeni ministrom unutarnjih poslova dr. Mladenom Lorkovićem i ministrom oružanih snaga Antom Vokićem, obnovili kontakte s

Farolfijem i Košutićem. Osim svrgavanja Pavelića i razoružanja Nijemaca namjeravali su formirati vladu sastavljenu od članova HSS-a, te zatražiti da se anglo-američke trupe iskrcaju na jadranskoj obali. No, Košutić je, kao i ranije, bio sumnjičav prema tim prijedlozima. Pavelić je znao za pregovore. Najvje-

⁴⁵ Usp. Fikreta Jelić-Butić, n. dj., 288.

⁴⁶ *Slobodni dom*, 20. svibnja 1945. godine.

⁴⁷ Usp. Fikreta Jelić-Butić, n. dj., 241.

⁴⁸ Usp. HDA, MUP, 010–37, kut. 14, Košutić inž. August.

rojatnije su ga spoznaja da bi mogao biti žrtvom ostvarivanja tih nauma i strah da će Nijemci saznati za pregovore, ponukali da intervenira. Presjekao je sve pripreme i dao uhititi sudionike zavjere. Košutić je, kao što je već spomenuto, na vrijeme pobjegao na partizanski teritorij.⁴⁹

Košutić je u istrazi tvrdio da se on osobno protivio uključivanju HSS-a u puč, jer nije htio da ustaše iskoriste stranku i pomoću nje prijedu na stranu saveznika. Međutim, i nakon što je potkraj kolovoza 1944. godine dao uhititi sudionike puča, Pavelić je nastojao stupiti u pregovore s Košutićem. Računao je i dalje na njega kako bi predao vlast HSS-u, a NDH stavio na stranu saveznika. Bojeći se manipulacije njegovim imenom, ali i saznajući da postoji namjera likvidacije najvidenijih haesesovaca u slučaju da odbiju Pavelićeve planove, te dobivši 5. rujna poziv partizana da dođe na pregovore, Košutić se odlučio na bijeg iz Zagreba. Pavelić je, sudeći po Košutićevim tvrdnjama, u slučaju neuspjeha dogovora s HSS-om, namjeravao likvidacijom njezinih prvaka prisiliti saveznike da prihvate ustaše kao jedinu preostalu protutežu komunistima u Hrvatskoj.⁵⁰

Time je, nakon faze iščekivanja, završena i druga faza u politici HSS-a, u kojoj se pregovaralo s obje suprotstavljene strane. Od tada se HSS u potpunosti orijentirao prema KP-u kao jedinoj vojnoj i političkoj snazi u Jugoslaviji, pa tako i na prostorima koje je nastanjivao hrvatski narod. Ipak, vodstvo se stranke ni tada nije lišilo nade da će domobranska vojska, promjenom stanja, postati vojni čimbenik HSS-a.

Sporazum Tito-Šubašić i HSS

Nova prekretnica, koja je izravno utjecala na politiku HSS-a, jest imenovanje hrvatskog bana dr. Ivana Šubašića predsjednikom vlade Kraljevine Jugoslavije u emigraciji, 1. lipnja 1944. godine. Sam je Šubašić zastupao ideju o važnosti udruživanja svih čimbenika na jugoslavenskom prostoru, čime bi se poduprla saveznička pobjeda i pružila pomoć u njihovoj mogućoj invaziji na jadransku obalu.⁵¹ Britanska je diplomacija ocijenila da je Šubašić najpogodnija osoba za premijera, koji je trebao povezati partizane s vladom u Londonu, kako bi se očuvao kontinuitet predratne Jugoslavije. Takva je politika rezultirala 16. lipnja 1944. godine *Sporazumom Tito-Šubašić*.⁵²

Sporazumom nije obuhvaćeno pitanje Hrvatske, pa ni, dakako, HSS-a, osim što je stanovito zadovoljstvo moglo izazvati spominjanje građanskih sloboda, izbora i federativnog uređenja Jugoslavije. Predstavnici HSS-a u emigraciji podvojili su se glede Šubašićeva angažmana. Šutej je prihvatio mjesto u

⁴⁹ Usp. Fikreta Jelić-Butić, n. dj., 244–248. O puču Vokić-Lorković vidi Jozo Ivičević, *Puč Vokić-Lorković i politika rane HSS*, Vjesnik, 21. travnja – 30. svibnja 1995.

⁵⁰ Usp. HDA, MUP, 010, 37, Košutić inž. August.

⁵¹ Usp. Fikreta Jelić-Butić, n. dj., 125.

⁵² *Sporazum Tito-Šubašić* postignut je između predsjednika NKOJ-a i predsjednika Ministarskog savjeta Kraljevine Jugoslavije na otoku Visu. Drugi dio *Sporazuma* postignut je 1. studenoga u Beogradu s amandmanima potpisanim 7. prosinca 1944.

vladi, dok je tajnik stranke Krnjević zauzeo oporbeni stav.⁵³ Odbacio je *Sporazum* držeći da je nastao na »uskoj podlozi«, bez sudjelovanja istaknutih predstavnika hrvatskog naroda. Tvrdio je da *Sporazum* predstavlja jednostrani akt, a partizanski pokret nije smatrao reprezentativnim za Hrvate. Osnovna tendencija pokreta je bila totalitarna, jer inzistira na utapanju u pokretu svih ostalih političkih snaga.⁵⁴ Oспорavao je Šubašiću pravo da nastupa u ime hrvatskog naroda, jer da se ne drži kao pravi predstavnik HSS-a. U tom smislu Krnjević je 26. prosinca 1944. godine poslao Winstonu Churchillu pismo u kojem ga u ime HSS-a upozorava da većinu Hrvata ne predstavlja NOP, nego HSS, a da u pregovorima o budućnosti Jugoslavije manjka predstavnik Hrvata. Takvim je smatrao potpredsjednika HSS-a inž. Augusta Košutića.⁵⁵

I vodstvo je stranke u povodu *Sporazuma* ocijenilo da Šubašić nedovoljno vodi računa o HSS-u i njegovu položaju nakon rata, iako se isticalo da je imenovanje Šubašića vladinim mandatarom dokaz porasta ugleda HSS-a, te se odobrilo raskidanje odnosa s Dražom Mihailovićem i četnicima. Takav je stav najbolje iskazao Ljudevit Tomašić, koji je u ljeto 1944. godine izjavio da HSS »za sada« ne može priznati Šubašića kao svoga opunomoćenog predstavnika, ali da će ga priznati ako mu uspije »nadmudriti partizane«. *Sporazum* bi za HSS, sudeći na osnovi istog izvora, bio valjan jedino da ga je zaključio Krnjević.⁵⁶

Na Visu je Šubašić, u kolovozu 1944. godine, razgovarao s Franom Frolom i Božidarom Magovcem, predstavnicima IO H(R)SS-a i zagovarateljima suradnje s Komunističkom partijom.⁵⁷ Međutim, on nije pridavao veću važnost tim razgovorima, jer je polagao nadu samo u vodstvo HSS-a, osobito u Košutića. Nadalje, usprkos tome što su i njega zabrinjavale sve jače monopolske tendencije komunista, Šubašić, ipak, nije imao povjerenja u Magovca, koji mu je upravo ukazivao na te činjenice.⁵⁸ Skorašnje uhićenje Magovca moglo je potvrditi njegova vlastita strahovanja, no u povodu uhićenja nije intervenirao. Nema podataka ni o njegovoj reakciji na vijest o Košutićevu uhićenju.⁵⁹

Šubašić je, po svemu sudeći, bio pun optimizma nadajući se međunarodnoj potpori. Bez obzira na to što su komunisti sve više izjednačavali Mačeka s ustašama, pritvorili Košutića i Magovca, pomogli i poduprli stvaranje H(R)SS-a, te što je Krnjević odbacio *Sporazum*, Šubašić je uporno, unatoč strahovanju od nakana komunista, nastavio svoju misiju. Računao je na britansku podršku, ali i na potporu sovjetskih vođa.⁶⁰ Računao je i na mogući raskid s Mačekom, uvjeren da će moći sam podnijeti sav teret pregovara s Titom. Maček je u po-

⁵³ Usp. HDA, MUP, 010–37, kut. 15, Šubašić dr. Ivan.

⁵⁴ Usp. Dragovan Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb, Globus, 1983., 361.

⁵⁵ Usp. AISP, HSS, i. br. 61, *Pismo dr. Jurja Krnjevića*, 26. prosinca 1945. Sam Krnjević je krivo datirao pismo s godinom 1945.!

⁵⁶ Usp. HDA, MUP, 010–37, kut. 15, Šubašić dr. Ivan.

⁵⁷ Magovac je, u to vrijeme, već dao ostavke na mjesta potpredsjednika IO H(R)SS-a i urednika *Slobodnog doma*.

⁵⁸ Usp. AHAZU, RO B. Magovca, XI.

⁵⁹ Usp. Dragovan Šepić, n. dj., 263–264, 310 i 319.

⁶⁰ Usp. Isto, 360.

četku podržao, slično Krnjeviću, *Sporazum*, jer se nadao da će Košutić, Šubašić i Krnjević spriječiti komuniste u njihovim namjerama.⁶¹ Šubašić se, međutim, tada već odvojio od Krnjevića. Usprkos svemu, premda nije uživao ni potpunu potporu Šuteja, ne može se, ipak, reći da je Šubašić bio posve osamljen. Iskreni pobornik njegove politike bio je Jančiković.⁶²

U jesen 1944. godine HSS se našao u nezavidnoj situaciji. Predsjednika Mačeka i većinu vodstva zatočio je ustaški režim, a potpredsjednika Košutića partizani. Šubašiću, koji je jedini imao stvarnu mogućnost da se u pregovorima s komunistima izbori za što povoljniji položaj Hrvatske i HSS-a, suprotstavljali su se svi članovi vodstva. Tajnik Krnjević je to činio otvoreno, dok su drugi svoje neslaganje izražavali manje više suzdržano. Podijeljeni HSS je pogoršao svoje ionako slabe izgleda da pruži jači otpor sve snažnijoj Komunističkoj partiji, koja je već bila vodeći čimbenik na jugoslavenskom i hrvatskom prostoru, a sa sve većom sigurnošću mogla je računati da će uskoro postati i jedini.

Premda je, formalno, *Sporazum Tito-Šubašić* afirmirao politiku kompromisa, zapravo je uvećao mogućnosti komunističke da legaliziraju promjene koje su do tada izborili.⁶³

Potpredsjednik HSS-a Košutić među partizanima

Inž. August Košutić je na partizansko područje stigao 7. rujna 1944. godine.⁶⁴ U pregovorima u Glavnom štabu Narodnooslobodilačke vojske Hrvatske polazio je od uvjerenja da je HSS još uvijek snažna stranka, te je inzistirao na definiranju položaja Hrvatske. Istaknuo je nužnost organiziranja slobodnih izbora poslije rata i utvrđivanje građanskih prava te pravo Hrvata na demokratske institucije te vojna i diplomatska predstavništva u sklopu Jugoslavije.⁶⁵ Potvrdio je spremnost HSS-a da sudjeluje u borbi protiv Nijemaca i njihovih suradnika. U stvari, tvrdio je da su pristaše HSS-a već uključeni u borbu, imajući na umu djelovanje H(R)SS-a. Žalio se što se u partizanskom tisku još napada Maček i što se rabe terorističke metode protiv HSS-a. Vodstvu NOP-a Košutić je, sudeći po nekim tvrdnjama, predložio da maršal Tito imenuje Šubašića zapovjednikom vojnih snaga, koji bi izdao zapovijed da domobranstvo u cijelosti prijede u partizanske redove.⁶⁶ Članovima IO H(R)SS-a dao je do znanja da će nakon završetka rata osnovni problem biti podjela vlasti s komunistima.⁶⁷

Tadašnje Košutićeve stavove najbolje objašnjava on sam. Opisujući odbacivanje ponude ustaša za koalicijskom vladom 1943. godine, spomenuo je i

⁶¹ Usp. Bogdan Radica, *Hrvatska 1945*, Barcelona, München, Knjižnica Hrvatske revije, 1974., 148, 333–334.

⁶² Usp. Dragovan Šepić, n. dj., 392; Radica, n. dj., 155.

⁶³ Usp. Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, n. dj., 291.

⁶⁴ Usp. Fikreta Jelić-Butić, n. dj., 238, i Dragovan Šepić, n. dj., 316.

⁶⁵ Usp. Dragovan Šepić, n. dj., 316, 317.

⁶⁶ Usp. HDA, MUP, 010–37, kut. 15, Žunjević dr. Karlo.

⁶⁷ Usp. Fikreta Jelić-Butić, n. dj., 275.

pregovore 1944. godine i spremnost da odbaci ustaške uvjete i pod cijenu života. Ali, navodi Košutić, tada je bio spreman ulaziti u kombinacije s ustašama pod uvjetom da je za to dobio potporu NOP-a ako bi on ocijenio da bi to »pojednostavilo svršetak borbe protiv Hitlera i njegovih kod nas«. Dalje, u nekoliko točaka Košutić navodi svoju ratnu politiku: protiv suradnje s okupatorom, četnicima i ustaškim režimom, a za stišavanje polemike s komunistima; priznanje radićevcima koji su u NOP-u kao pionirima buduće politike HSS-a; provoditi program HSS-a ali ga prilagoditi novim prilikama; podržavati pasivnost domobrana i njihovo prelaženje partizanima; privrženost saveznicima »kao cjelini«.

Posebno se posvetio tumačenju politike HSS-a od početka rata. Tako se početno isticalo da bi Mihailović mogao predstavljati zajedničko vojno vodstvo, ali to nije imalo praktične posljedice zbog načina djelovanja njegovih četnika. Bilo je kolebanja između pasivnog otpora i potpore partizanima. Rezerviranost spram partizana temeljila se na njihovoj politici protiv HSS-a. Neki su predlagali da se organiziraju »Hrvatske šume«, od čega se odustalo zbog straha od bratoubilačkog rata. Na kraju se došlo do toga da je najbolje naći kompromis s Titom. Košutić indirektno upozorava na strah pred komunistima, za koje mnogi kažu da nisu za iskrenu suradnju, već rade isključivo na cijepanju demokratskih stranaka i njihovu uništenju. Odbacuje takve strahove pozivajući se na zrelost naroda i na snagu HSS-a. Ističe da Jugoslavija može biti samo federacija u kojoj će Hrvatska biti jedna od država sa svojim saborom i vladom. Na kraju je pozvao na kompromis između HSS-a i KP-a.⁶⁸

Komunisti su, nasuprot Košutiću, bili uvjereni u slabost HSS-a. Inzistirali su da njegove pristaše moraju bez uvjeta pristupiti partizanskom pokretu. Ponudili su Košutiću da na izborima nakon rata KP i HSS nastupe zajedno s jedinstvenom listom.⁶⁹ Košutić je to odbio, vjerojatno izbjegavajući da se HSS tretira na način kako su to komunisti činili s H(R)SS-om. Košutićevo uporno inzistiranje na ravnopravnoj ulozi HSS-a i Komunističke partije, osobito u poslijeratnoj izbornoj utakmici, navelo je vodstvo KPH da 1. listopada 1944. godine uhititi opasnog suparnika.⁷⁰

Nakon nekoliko mjeseci Košutić je u *Slobodnom domu* opovrgnuo tvrdnje kako je on, navodno, tražio od organizacija HSS-a da upućuju svoje ljude u domobrane, jer su oni »naša vojska koja će nam osigurati vlast«.⁷¹ Time je negirao osnovni stav HSS-a o politici prema domobranstvu. To očividno upućuje da je između vodstva KP-a i Košutića bio ostvaren minimalni kompromis. Više od toga nije postignuto. To potvrđuje i Košutićev protest zbog njegova uhićenja, koji je napisao u ožujku 1945. godine. U njemu upozorava da je kampanja protiv vodstva HSS-a u partizanskom tisku zapravo usmjerena protiv

⁶⁸ Usp. AISP, HSS, Inž. August Košutić, *Moj politički rad od 10. IV. 1941 do dolaska na oslobođeno područje, 14. listopada 1944.* Taj dokument od 34 stranice Košutićev je pismeni odgovor na pitanja isljednika nakon njegova uhićenja.

⁶⁹ Usp. Dinko Šuljak, *Tražio sam Radićevu Hrvatsku*, Barcelona – München, Knjižnica Hrvatske revije, 1988., 386.

⁷⁰ Usp. AISP, KP-42-XI-3941; Dragovan Šepić, n. dj., 319.

⁷¹ Usp. *Slobodni dom*, 16. siječnja 1945. godine, Ispravak ing. Augusta Košutića.

Sporazuma Tito-Šubašić. Isto je tako, premda se izražavao prilično zakukuljeno, smatrao da osnivanje IO H(R)SS-a u biti znači razbijanje HSS-a, a istodobno da je služilo KP-u da novom režimu osigura međunarodno priznanje. Iako je zahtijevao da mu se omogući sudjelovanje u »oružanoj ili političkoj fronti«, ili, u suprotnome, da mu se sudi ako je kriv, njegovi su zahtjevi bili odbačeni.⁷²

U listopadu 1944. godine, Bakarić upozorava da su nastupili novi momenti, te da se »špekulantima« ne smiju ostaviti otvorena vrata za suradnju. Ustvrdio je da komunistima više nisu potrebna »zvučna imena prošlosti«, osim, dopušta, ako se »posipaju pepelom po glavi«.⁷³

Odlazak Mačeka u emigraciju

Komunisti su znali za protivljenje ili suzdržanost HSS-a spram *Sporazuma*. Stoga se, tada, protiv užeg vodstva stranke vodi žestoka kampanja. Od svih, a posebice IO H(R)SS-a, zahtijevalo se »raskrinkavanje« Mačeka i Krnjevića, koji su vodili Hrvate »u red pobijedenih naroda«.⁷⁴

Maček je, s obzirom na događanja s Košutićem i Magovcem te njegovo izjednačavanje s ustašama, odlučio emigrirati iz Hrvatske prije ulaska partizana u Zagreb. Nakon što su ustaške vlasti ukinule nadzor nad njim, okupio je prvake HSS-a, od kojih su većina bili pušteni iz zatvora u Lepoglavi. Oni su zaključili da će biti najbolje da Maček nastavi politički rad u emigraciji.⁷⁵ I ustaško je vodstvo bilo uvjereni da alternativnu ulogu komunistima, a u cilju održanja hrvatske države, može odigrati samo Maček. Ono je, stoga, nagovaralo Mačeka da se zbog svoje sigurnosti uputi na Zapad.⁷⁶ Maček je, tako, uz pomoć ustaškog režima, a sa skupinom funkcionara HSS-a, 6. svibnja 1945. godine napustio Hrvatsku. Prije odlaska opunomoćio je Stjepana Pezelja da u odsutnosti inž. Augusta Košutića vodi stranku.⁷⁷

Iako je KP u Hrvatskoj držao u svojim rukama sve organe vlasti, ugled Mačeka silio je komuniste na najveći oprez. Činjenice da je krug oko Šubašića bio izvan kontrole IO H(R)SS-a i da ničim nije, bar ne formalno, davao do znanja da se odriče Mačekova vodstva, upozoravale su ih na to da predstoje daljnje borbe za neutralizaciju oporbe. I nadalje se koristila svaka prilika za napade na Mačeka kako bi se unaprijed kompromitirali ne samo oni koji bi pokušali nastupiti s pozicija HSS-a već i svi ostali koji bi se pokušali suprot-

⁷² Usp. AISP, KP-42-XI-3941; HDA, MUP, 010-37, kut. 14, Košutić inž. August.

⁷³ Usp. Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937–1945*, 2, Zagreb, Globus, 1981., 337.

⁷⁴ Usp. AISP, KP-42-1-2980; sjednica CK KPH, 20. siječnja 1945.

⁷⁵ Usp. Fikreta Jelić-Butić, n. dj., 260.

⁷⁶ Usp. Vlado Maček, n. dj., 176.

⁷⁷ Usp. HDA, MUP, 010-37, kut. 15, Pezelj prof. Stjepan. Dr. Bariša Smoljan je odustao od puta, dok su dr. Ivana Farolfija i Ljudevita Tomašića ustaše ubili u zatvoru u Lepoglavi, najvjerojatnije potkraj travnja ili početkom svibnja 1945. godine. Usp. isto, 177, i Fikreta Jelić-Butić, n. dj., 248, 260.

staviti komunističkom režimu. Oni koji su bili prozvani kao »mačekovci«, a taj je izraz bio gotovo izjednačen s pojmom »ustaše«, bili su odbačeni iz javnoga života. Znakovito je, međutim, da su od takvih kvalifikacija u tisku, osim najviših prvaka, bili pošteđeni ostali članovi stranke. Time se, vjerojatno, stvarao privid da se vlast ne nalazi u frontalnom sukobu s HSS-om. Otuda osude samo najužeg vrha stranke. To je bio izraz težnje KP-a da partizanskom pokretu pride što više pristaša HSS-a, što je bilo izuzetno važno zbog obveze, na osnovi savezničkog sporazuma u Jalti na Krimu, o proširenju AVNOJ-a nekompromitiranim zastupnicima i organiziranju poslijeratnih izbora. A put prema međunarodnom priznanju komunističkog režima vodio je i preko HSS-a i pomoću H(R)SS-a.

Zaključak

Razdoblje rata je početak razdoblja nestajanja HSS-a iz političkog života Hrvatske, koje je završilo kasnih 40-ih u vrijeme komunističkog režima. Zabrana stranke i progoni njezinih članova koji su bili dosljedni učenju braće Radića i koji su se suprotstavili totalitarističkim ideologijama, samo su neki od razloga nestanka HSS-a. Osnovni razlog treba tražiti u politici samoga HSS-a – politici čekanja i sporazumijevanja. Takva je politika isključivala organizirani oružani otpor, a u ratu samo borba s oružjem u ruci donosi rezultate. Uvjereno je da su mali narodi samo statisti u vrijeme svjetskih sukoba, u kojima je najvažnije biološki sačuvati narod i čekati razvoj događaja, doveo je stranku u položaj da sama više nije mogla, a ni smjela odlučivati o svojoj sudbini. Točna procjena i duboka vjera da će snage demokracije svladati nacističke i fašističke imperije nije vodila računa da su interesi velikih sila, unatoč njihovoj posvećenosti idejama demokracije, zbog međusobne ovisnosti i suprotstavljenosti ograničeni do stupnja u kojima mogu zadovoljiti svoje uske državne i nacionalne interese. Principi pravednosti podložni su tim i takvim interesima. HSS nije računao na snagu SSSR-a, koji je iskoristio sposobnost i beskompromisnost KPJ da svojom potporom potvrdi rezultate NOP-a. Upravo je izrastanje SSSR-a u svjetsku silu onemogućilo sve pokušaje zapadnih sila da spriječe širenje komunističkog pokreta u Istočnoj Europi.

Snaga KPJ i KPH, iza kojih su stajali snažna vojska i policijski aparat, bila je presudna za stvaranje novih političkih odnosa. Komunisti su iskoristili nacionalno pitanje kao onaj čimbenik koji je uz obećanje o uspostavljanju pravednoga socijalnog sustava privukao pripadnike svih nacija u redove NOP-a, pa i Hrvate. Mnogi su slijedili takvu politiku koja se suprotstavila prevlasti velikosrpskih snaga i centralističkoj monarhiji i koja im je nudila hrvatsku državnost u federaciji republika južnoslavenskih naroda.

Mnogi koji su podržali uspostavu NDH bili su razočarani Rimskim ugovorima, okupacijom velikih dijelova Hrvatske, ograničenom suverenosti od njemačkih i talijanskih okupatora te nasiljem ustaškog režima. Povrijeđenost zbog odricanja od Istre, gubitka Dalmacije i Međimurja nije mogla biti ublažena proširenjem Hrvatske na područje Bosne i Hercegovine, gdje je njezino pripajanje Hrvatskoj zbog prisutnosti brojnoga srpskog pučanstva i muslimana s njihovom sve većom nacionalnom samosviješću bilo, ipak, upitno. Činjenica

da je dugoočekivana hrvatska država provela progone nad dijelovima hrvatskih državljana davala je snagu vjeri da su nacizam i fašizam anticivilizacijski pokreti koji s oslobodilačkim težnjama Hrvata nemaju mnogo veze i da je Hrvatima mjesto na strani demokratskog svijeta.

Ne vodeći računa o činjenici da samo djelatna politika oslonca na vlastite snage jamči rezultate, ali ni o velikim promjenama u svjetskim odnosima, HSS je u razdoblju 1941.–1945. bio potisnut na margine političkog života, da bi sav njegov potencijal snažnim udarom KP-a – od manipulacija pristašama, instrumentaliziranjem H(R)SS-a, do sudskih progona i nasilja – ostao samo na razini najveće prijetnje komunističkom režimu u Hrvatskoj, ali i u Jugoslaviji.

S U M M A R Y

CROATIAN PEASANT PARTY IN THE WAR BETWEEN 1941 AND 1945

The author presents the basic directives, policy of and the situation in the Croatian Peasant Party during the Independent State of Croatia. He deals with the most important questions from the history of the wartime HSS: separation of the pro-Ustasha wing from HSS, activities of the group around Farolfi, Jančiković and Tomašić, central leadership around Košutić, the attitude towards the partisan movement, the attitude towards the Tito-Šubašić agreement, HSS at the end of the war and emigrating of some of its officials, among them their leader Maček.